

UOT-811.11-112

Səhifə: 27-30

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.27>

Lalə Qurbanova
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya elmləri doktoru, dosent
lala.qedirova@mail.ru

TERMINLƏRİN MƏTNDAXİLİ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Terminologiya konseptin təşkilinə və terminoloji vahidlərin çoxölçülülüyünə əsaslanır, o çoxdilli korpusdan istifadə edərək semantik və sintaktik məlumatlara diqqət yetirir. Terminologiyada ən mühüm məsələlərindən biri konkret elmi anlayışın kateqoriyalarının strukturunun təyin edilməsidir. Terminlər təfəkkürdə yaranan və dil qaydalarına uyğun formalaşan xüsusi ifadələrdir. Onlar digər nitq ifadələrindən konkret sahələrə aid olması ilə fərqlənirlər. İxtisaslaşmış sahələrə aid olan bu dil vahidləri əsasən elmi-texniki sahədə istifadə olunur. Onlar xüsusi mürəkkəb nominal formalara malikdir. Terminlər linqvistik təhlillə yanaşı koqnitiv aspektdən də təhlil edilir. Elmi mətnlərdə istifadə olunan terminlər xüsusi (müəyyən bir sahəyə aid olan məlumatı) ünsiyyət və biliklərin çatdırılmasına xidmət edir. Deməli, terminlər şüurda formalaşan xüsusi elm sahələrinin linqvistik vahidləridir.

Açar sözlər: terminologiya nəzəriyyəsi; koqnitiv modellər; sosiokoqnitiv; terminoloji baza; alınma terminlər.

Giriş: Dilin leksik sistemində yaranan yeni söz və terminlər ya dildə ehtiyacdan və ya yeni bir predmetin adlandırılması üçün yaranır. Yeni söz koqnitiv prosesdən keçərək, şüurda formalaşaraq nitqdə ifadə edilir. Müasir cəmiyyətdə elm və texnologiyada xüsusi elmi anlayışların adlandırılması, strukturlaşdırılması, təsviri və onların tərcümə məsələsi leksikologiya sahəsinin aktuallığını daima diqqət mərkəzində saxlayır. Elmi-texniki mətnlərdəki məlumatlar mürəkkəb elmi strukturlara malik terminlər və ya xüsusi leksik vahidlərlə kodlaşdırılır. Xüsusi sözlər və terminoloji vahidlər həm paradigmatik, həm də sintaqmatik quruluşa malikdir. Başqa sözlə, terminlər təkcə ixtisaslaşdırılmış anlayışları ifadə etmir, həm də ümumi dil daxilində sintaksis və kollokasiya modellərinə malikdir.

Terminlərin elmi-texniki mətnlərin qurulmasında funksiyası genişdir və belə mətnlərin istənilən dilə tərcüməsi zamanı terminlər (bir sahədə qurulan mətnlərdə) eyni mənada dərk edilir. Məsələn, kompüterlə bağlı elmi mətnlərdə işlənən beynəlxalq terminlər hər kəs tərəfindən eyni mənada dərk edilir (laptop, noutbuk, printer, skayner və s.). Deməli, terminologiya sahəsi mahiyyətə bir tərəfdən linqvistik və digər tərəfdən də koqnitiv fəaliyyəti olan bir sahədir. Terminlər xüsusi elmi mətnlər çərçivəsində konseptual mənə ifadə edən linqvistik vahidlərdir. Terminlərin mahiyyətinin dərk edilməsi mənənin ötürülməsi prosesini həyata keçirən anlayışlar qədər vacibdir. S.Sadıqova qeyd edir ki, “*Terminin mahiyyəti terminlə anlayış, terminlə ümumişlək sözlər arasında fərq əsasən müəyyənləşir*” [1, s.10].

Dilçilikdə terminoloji vahidlər həm linqvistik həm də koqnitiv təhlilə məruz qalır. Terminlərə koqnitiv yanaşma və təhlil edilməsi terminin leksik tutumuna əsaslanmalıdır. Burada həmçinin əsas diqqət terminin mənə və konseptual təmsilinə yönəldilməlidir. Beləliklə, terminologiya sahəsində ortaya çıxan nəzəriyyələr təsviri xarakter daşıyır və terminlərin sosial-psixoloji, kommunikativ və koqnitiv aspektlərinə diqqət yetirilməsi məsələnin koqnitivlik əsaslarının olduğunu təsdiqləyir.

Müasir cəmiyyətdə elm və texnologiyada xüsusi bilik anlayışlarının adlandırılması, strukturlaşdırılması və təsviri terminologiyanın sahəsini daima diqqət mərkəzində saxlayır. Elmi və texniki mətnlərdəki məlumatlar mürəkkəb bilik strukturlarına giriş nöqtələri olan terminlərlə kodlaşdırılır. İstənilən elm sahəsində mətnə hansısa bir elmi anlayışı kodlaşdırmaq üçün o sahəni

yaxşı bilmək əsas şərtlərdən biridir. Terminoloji vahidlər və onların uyğunluğu həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik quruluşa malikdir. Başqa sözlə, terminlər təkcə ixtisaslaşdırılmış anlayışları ifadə etmir, həm də ümumi dil daxilində sintaksis və kollokasiya modellərinə malikdir. Bu kimi işlənən terminlər dildə determinləşmə yaradır. Belə vahidlər kontekstdə yerləşdirildikdə mətnə bütün səviyyələrdə təsir göstərir. Belə aydın olur ki, terminlər özlüyündə xüsusi bilik sahəsində məqbul mətn yaratmaq üçün kifayət qədər təminatlı deyildir.

Elmi anlayışların terminlərlə təqdim edilməsi elmi və texniki mətnlərin yaradılmasında əsas amillərdən biridir. Terminlər oxşar bilik səviyyələrinə malik mətn istifadəçiləri arasında ixtisaslaşdırılmış ünsiyyət və biliklərin ötürülməsini asanlaşdırmaq ehtiyacının artması səbəbindən yaranmışdır. Bu sahədə nəzəri təkliflər əsasən praktikaya əsaslanmış və xüsusi terminoloji lüğətlərin işlənilməsinə ehtiyac yaranmışdır. K.Kabre qeyd edir: *“Aydın müddəaları olan bir sahə kimi terminologiyanın yaranması elmi-texniki sahədə çalışan adamların peşəkar ünsiyyəti və biliklərin ötürülməsini asanlaşdırmaq üçün və öz sahələrinin anlayışlarını terminlərlə ifadə etdiklərindən irəli gəlmişdir”* [3, s. 37]. Belə ki, terminoloji vahidlərin semantik və sintaktik fəaliyyəti ilə yanaşı terminologiya xüsusi biliklərin təqdim edilməsini, kateqoriyaların təşkilini və təsvirini hesablaya bilən, onların dərk edilib yerində işlədilməsi və dilin leksik layında əsas olan bir nəzəriyyəyə malikdir. Terminlərin yaranması mahiyyətcə bir tərəfdən linqvistik və digər tərəfdən də koqnitiv fəaliyyət olan bir sahədir. Dildə terminlərin ehtiyacdən, dil qaydalarına uyğun yaranması linqvistik təhlil, onların necə yaranması və dərk edilməsi koqnitiv olaraq analiz edilir.

Deməli, terminlər xüsusi elmi mətnlər çərçivəsində konseptual mənə ifadə edən linqvistik vahidlərdir. Terminlərin mahiyyətinin dərk edilməsi mənənin ötürülməsi prosesini həyata keçirən anlayışlar qədər vacibdir. Buna görə də terminoloji vahidlər həm linqvistik, həm də koqnitiv aspektdən təhlil edilir. Terminlərə koqnitiv yanaşma isə təhlil edilən terminin leksik tutumuna əsaslanmalıdır və burada həmçinin diqqət əsas olaraq terminin mənə və konseptual təmsilinə yönəlməlidir. Terminologiya sahəsində ortaya çıxan nəzəriyyələr təsviri xarakter daşıyır, terminlərin sosial, kommunikativ və koqnitiv aspektlərinə diqqət yetirilməsi məsələnin koqnitiv əsasları olduğunu təsdiqləyir. Ümumiyyətlə, yeni yaranan nəzəriyyələr və elmi anlayışların işarəsi olan terminlər terminologiya sahəsində idrak dəyişikliyini məsələsini ortaya qoyur.

Terminologiya nəzəriyyəsi terminoloji məlumatların təsviri və təşkili üçün xüsusi biliyin anlayışlarına diqqət yetirir. Konsepsiyalar real dünyadakı obyektlərə istinad edən mücərrəd idrak varlıqları kimi təsəvvür edilir və terminlər sadəcə olaraq onların linqvistik etiketləridir. Terminoloji sahə xüsusi dili ümumi dildən ayırır və terminləri sözlərdən fərqləndirir. Terminologiya nəzəriyyəsinin əsas müddəalarında biri odur ki, elmi anlayışları ifadə edən terminlər mahiyyətcə monosemik səbəbdən ümumişlək sözlərdən fərqlənir.

“Mətn daxilində də termin və ya xüsusi dil vahidi ümumişlək sözdən onun təyin etdiyi xüsusi anlayışdan bimənəlilik və bu anlayışla bağlı mətnlərdə forma və məzmun arasındakı əlaqənin sabitliyi ilə fərqlənir” [5, s.19].

Elmi mətnlərdə terminoloji variasiya kifayət qədər tez-tez baş verir və belə variasiya danışanların biliyi və elmi nüfuzundan, mətnin funksiyası və məzmunundan, istifadəçi qrupdan və s. kimi ixtisaslaşmış ünsiyyət parametrlərindən qaynaqlanır.

Məsələn, Much of today's business is conducted across international borders, and while the majority of the global business community might share the use of English as a common language, the nuances and expectations of business communication might differ greatly from culture to culture. A lack of understanding of the cultural norms and practices of our business acquaintances can result in unfair judgements, misunderstandings and breakdowns in communication. Here are three basic areas of differences in the business etiquette around the world that could help stand you in good stead when you next find yourself working with someone from a different culture. Bu mətnə biznes termini təkrarlanır, monosemik işlənir və bütün mövqələrdə öz mənasını saxlayır. Burada biznes termini mətnin forması ilə məzmunu arasında əlaqəlilik yaradır.

Bəzən eyni anlayış birdən çox terminlə ifadə edilə də bilər, ancaq terminoloji nəzəriyyə bunu qəbul etmir və terminoloji baza konkretlik tələb edir. Eyni linqvistik vahid birdən çox anlayışı ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər və bu kontekstdən asılıdır. Dildə sözlərin kontekstdən asılı mənaları

var. L.Qurbanova qeyd edir: “Terminlər ballı elm sahələrində işlənir və o sahədə işlənən termin həmin sahəyə aid olan anlayışları ifadə edir, kontekstən asılı olmur və dəqiqdir, termin yaradıcılığında sinonimliyə yol verilməməlidir və dildə yaranan yeni terminlər öz varlığını dilin lüğət tərkibində qoruyub saxlamalıdır” [2, s. 25]. Terminologiyada belə sözlər hər hansı bir elm sahələrinə uyğun xüsusi mənalara malik konkret deyimlərlə aktivləşir. Ümumiyyətlə, terminoloji bazalar linqvistik vahidləri elə müəyyən etməlidir ki, həm profil, həm də onun bazası dəqiqləşdirilsin.

Bundan əlavə, terminlər fərqli sintaktik proyeksiyalara malikdir və konseptual fokusundan asılı olaraq mətnlərdə fərqli işlənir və bu cür fərqlilik mübahisə yaradır. Bu kimi hadisə müxtəlif dillərə məxsus mətnlərdə baş verən elmi tədqiqatçıların üzləşdiyi problemlərdən biridir.

Vüster (6) terminlərin funksiyasını elmi anlayışları adlandırdığını və standartlaşdırdığını qeyd edir, buna görə də sintaksisi terminologiyanın əhatə dairəsinə daxil etmir və o, nəzəri fikirlərində terminologiyayı sırf sinxronik hesab edir və beləliklə, terminlərin diaxronik ölçüsünü nəzərə almır.

Son illərdə linqvistik nəzəriyyə koqnitivlik baxımdan dəyişikliyə məruz qalmış, bu da dilin altında yatan konsepsiyaların getdikcə daha çox diqqət çəkməsinə səbəb olmuşdur. Məna ilə söz bir-birindən ayrılı bilmədiyi üçün sintaksis və semantika arasındakı əlaqə daima dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu cür tendensiya terminoloji sahədə də mövcuddur və terminlərin koqnitiv prosesdən keçdiyini bir daha təsdiqləyir.

Terminologiyada koqnitiv əsaslı nəzəriyyələr müəyyən mənada terminologiyanın kommunikativ nəzəriyyəsinə oxşar olsa da, ondan fərqlənir. Terminologiyada konsepsiyalar linqvistik təyinatlardan baxımdan mərkəzi rola malikdir və burada konsepsiya və kateqoriyaların dəqiq sərhədləri var. Terminologiyada qəbul edilməsə də terminlərdə polisemiya və sinonimlik məsələsinə tez-tez rast gəlinir, buna görə də istənilən terminoloji təhlildə bu məsələləri qeyd etmək lazımdır. Monosemik istinad terminologiyada terminlər və anlayışlar arasında uyğunluğun olduğu qaydadır və beləliklə, elmi dil yalnız sinxron şəkildə öyrənilməlidir.

Dili anlayışlardan ayrı hesab etmək olmaz, çünki o, kateqoriyaların konsepsiyalarda həlledici rol oynadığını göstərir. Bir çox kateqoriyaların qeyri-səlis sərhədləri var və onları dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Kateqoriyalar və anlayışlar, eləcə də terminlər zamanla inkişaf edir və buna görə də terminlər diaxron şəkildə də öyrənilməlidir. Belə ki, koqnitiv modellər yeni ideyaların inkişafında mühüm rol oynayır. Kateqoriya strukturu prototipikdir və bu çərçivədə anlayışlar arasındakı münasibətlərin təsvirləri koqnitiv dilçilik tərəfindən təklif edilən koqnitiv modellər kimidir və bu barədə ilk dəfə C.Lakoff (4) yazmışdır və o, koqnitiv modelləri reallığı dərk etməyimiz və təşkil etməyimizin şərti konseptual təsvirləri kimi müəyyən edir.

Burada bir daha dəqiqləşir ki, anlayışlar reallığın işarəsidir, onlar şüurda formalaşır və bu işarələr dar çərçivədə elm sahəsində terminlərlə ifadə edilir. Terminologiya nəzəriyyəsi linqvistik və koqnitiv baxımdan xüsusi dil vahidlərinin öyrənilməsinə artan diqqətlə formadan təsvirə doğru inkişaf edir. Elmi dilin öyrənilməsi koqnitiv dəyişikliyə məruz qalır ki, bu da dilin əsasını təşkil edən konseptual strukturlarla yanaşı, mənaya daha çox diqqət yetirməyə şərait yaradır.

Nəticə: Beləliklə, kateqoriyalar insanlara dünyanı anlamağa imkan yaradır. Dil və onun işarələri bu mürəkkəb proseslərin simvolik ifadə vasitəsidir. Belə ki, terminlər elmi anlayışların işarəsi olub dildə elmi üslub yaradır və yaranan hər bir elmi anlayışın işarəsi olan termin koqnitiv prosesin nəticəsi hesab edilir. İstər elmi anlayışın işarəsi olan terminlər, istərsə də dilin digər leksik vahidləri ümumilikdə, təfəkkür və dilin birliyindən yaranır və dil leksik layında özünə yer tutur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Sadıqova S.(2023) Terminoqrafiyanın funksiyası və ümumi nəzəri məsələlər. Terminologiya məsələləri (№1). Bakı: Elm, s.5-12.
2. Qurbanova L.(2023) Terminalmanın əsas xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri (№1). Bakı: Elm, s.23-28
3. Cabré Castellví, M.T. (2000) “Elements for a theory of terminology: Towards an alternative paradigm”. Terminology International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communication 6(1). pp. 35-57

4. Lokoff, G. (1987) *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press
5. Pavel, S. & Nolet, D. (2001) *Précis de terminologie/The Handbook of Terminology*. Adapted into English by Christine Leonhardt. Hull: Public Works and Government Services of Canada
6. Wüster, E. (1979) *Introducción a la Teoría General de la Terminología y a la Lexicografía Terminográfica*. Barcelona: IULA.

Dos. Lala Gurbanova

Cognitive characteristics of terms in intratext

Summary

Concepts play a key role in terminology from the point of view of linguistic designations. Thus, terminology is based on the organization of the concept, to the multidimensionality of terminological units and focuses on semantic and syntactic information using a multilingual corpus. One of the most important issues in terminology is determining the structure of the categories of specific scientific concepts. Terms are expressions that arise in thinking and are formed according to the rules of language. They differ from other speech expressions because they belong to specific fields. These language units belonging to special fields are mainly used in the scientific or technical field. They appear with special complex nominal forms. The terms are analyzed from a cognitive aspect along with a linguistic analysis. The terms used in scientific texts serve to transfer specialized (information related to any field) communication and knowledge. Thus, terms are linguistic units of a special field formed in the mind.

Key words: theory of terminology; cognitive models; sociocognitive; terminological base; borrowings.

Дос. Лала Курбанова

Когнитивные характеристики терминов во внутритексте

Резюме

Концепты играют ключевую роль в терминологии с точки зрения лингвистических обозначений. Таким образом, терминология опирается на организацию понятия, на многомерность терминологических единиц и ориентируется на семантическую и синтаксическую информацию с использованием многоязычного корпуса. Одним из важнейших вопросов терминологии является определение структуры категорий конкретных научных понятий. Термины – это выражения, возникающие в мышлении и образующиеся по правилам языка. Они отличаются от других речевых выражений тем, что принадлежат к конкретным областям. Эти языковые единицы, относящиеся к специальным областям, в основном используются в научной или технической сфере. Они появляются в особых сложных именных формах. Термины анализируются с когнитивного аспекта наряду с лингвистическим анализом. Термины, используемые в научных текстах, служат для передачи специализированного (информации, относящейся к какой-либо области) общения и знаний. Таким образом, термины — это лингвистические единицы особого поля, формирующиеся в сознании.

Ключевые слова: теория терминологии; когнитивные модели; социокогнитивный; терминологическая база; заимствования.

Çapa tövsiyə edən: AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

*Rəyçilər: professor İlham Tahirov
dosent Sədaqət Cüməyeva*